

Studying the Decorations of Quranic Emblems in the Books of the First Centuries With an Emphasis on the Ilkhanid and Timurid Periods

Zohre Moradpey¹, Saeid Khoddari Naeeni², Elham Akbari³

Received: 2024/2/14, Accepted: 2024/6/6

Doi: 10.22034/RAC.2025.2040818.1093

Abstract

The artistic illustration of the Quran holds a distinguished position owing to the sacred nature of the scripture. The respect and reverence Muslims have for the Qur'an and its place have motivated artists to gild and decorate it. This respect for book art among Iranians is essential, rooted in the pre-Islamic Iranian culture and neighboring societies, and later integrated into Islamic decorative practices. Initially, Artists approached the illustration of Qur'anic verses with caution; subsequently, more focus and effort were directed toward its implementation. From the dawn of Islam, this sacred text was crafted as manuscripts with distinctive features. It benefited from the basic structure, page arrangement, gilding, binding, and writing. The efforts of scribes and religious leaders in using decorative elements in books within Islamic civilization are a testament to the importance of the Qur'an's book arrangement. Therefore, due to the ancient use of decorations in the books, this current research aims to examine the decorations of Qur'anic emblems in the books of the first centuries, with an emphasis on the Ilkhanid and Timurid periods. Moreover, the descriptive-analytical method has been employed to collect data through the examination of library documents, observation, and field studies, yielding findings that address two fundamental questions: What is the relationship between the decorations used in Quranic symbols and the text of the Quran? Has the execution format of the decorations in the Quranic emblems in the books of the Ilkhanid and Timurid periods been uniform? Investigations showed that the decorations used in the Quranic emblems had a direct relationship with the Quranic text; also, the execution format of the decorations in the Quranic emblems was not uniform in different periods, and it changed depending on variables.

Keywords: Decorations of the Quran, Quranic divisions, Quranic emblems, Quran of the first centuries, Masahafs of the Ilkhani period, Masahafs of the Timurid period

1. 1.M.A at Islamic Art, Faculty of Conservation and Restoration, Iran University of Arts, Tehran, Iran (Corresponding Author). Email: zohre.moradpey@gmail.com 0009-0005-0492-8951

2. Associate Professor, Islamic Art Department, Faculty of Conservation and Restoration, Iran University of Arts, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: khoddari2@gmail.com

3. Lecturer at Tehran University of Science and Culture, Tehran, Iran.
Email: Elhamakbari_90@yahoo.com

مطالعه تزینات نشان‌های قرآنی در مصاحف سده‌های نخست با تأکید بر دوره‌های ایلخانی و تیموری

زهره مرادپی^۱، سعید خودداری نائینی^۲، الهام اکبری^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۱۷

Doi: 10.22034/RAC.2025.2040818.1093

چکیده

کتاب‌آرایی قرآن از جمله هنرهایی است که به برکت دین مبین اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. احترام و تکریم مسلمانان نسبت به قرآن و جایگاه آن تلاش و کوشش هنرمندان را در بحث تذهیب و تزئین آن برانگیخته است، این مهم با پیشینه قوی خود که ریشه در ایران پیش از اسلام و یا سایر تمدن‌های مجاور داشت با ورود اسلام در خدمت آراستن آیات قرآنی قرار گرفته؛ که در ابتدای امر با احتیاط صورت گرفت و بعدها بیشتر مورد توجه و اجرا قرار گرفت. از ابتدای دین اسلام این کتاب مقدس به صورت نسخه‌های خطی تهیه می‌شد که دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است. از ساختار اصولی، صفحه‌آرایی، تذهیب، تجلید و کتابت بهره‌مند بود، این تلاش کاتبان و مذهبیان در به‌کارگیری تزینات در مصاحف در تمدن اسلامی خود دلیلی بر اهمیت کتاب‌آرایی قرآن است. لذا به واسطه قدمت استفاده از تزینات در مصاحف، هدف پژوهش حاضر پرداختن به تزینات نشان‌های قرآنی در مصاحف سده‌های نخست با تأکید بر دوره‌های ایلخانی و تیموری است. و به روش توصیفی-تحلیلی با بررسی اسناد کتابخانه‌ای، مشاهده و مطالعات میدانی به گردآوری داده‌ها پرداخته شده است، بنابراین یافته‌های پژوهش حول محور دو پرسش اساسی به دست آمده است؛ ارتباط تزینات به‌کاررفته در نشان‌های قرآنی با متن قرآن چگونه است؟ آیا قالب اجرایی تزینات در نشان‌های قرآنی، مصاحف سده‌های نخست با مصاحف دوره‌های ایلخانی و تیموری یکنواخت بوده است؟ بررسی‌ها نشان داد که تزینات به‌کاررفته در نشان‌های قرآنی ارتباط مستقیمی با متن قرآنی داشته است، همچنین قالب اجرایی تزینات در نشان‌های قرآنی در ادوار مختلف یکنواخت نبوده و منوط به متغیرهایی، دچار تغییراتی شده است.

واژگان کلیدی: تزینات قرآن، تقسیمات قرآنی، نشان‌های قرآنی، مصاحف سده‌های نخست، مصاحف دوره ایلخانی، مصاحف دوره تیموری

۱. کارشناس ارشد هنر اسلامی، دانشگاه هنر ایران، دانشکده حفاظت و مرمت، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: zohre.moradpey@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-0492-8951

۲. دانشیار، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران.

Email: khoddari2@gmail.com

۳. دکتری پژوهش هنر، مدرس دانشگاه علم و فرهنگ تهران، ایران.

Email: Elhamakbari_90@yahoo.com

مقدمه

اهمیت کتاب‌آرایی قرآن از سده‌های نخست، سبب افزایش فعالیت مذهبان در زیباسازی مصاحف شد، این زیباسازی در ابتدا در ارتباط مستقیم با متن قرآنی شکل گرفت. تقسیمات قرآنی جهت سهولت در یادگیری و تلاوت قرآن برای قاریان تنظیم شد. ضرورت وجود این تقسیمات موجب شکل‌گیری تزیینات در نسخ خطی مصاحف گردید. به‌کارگیری این تقسیمات نیز در همان ابتدای کتابت قرآن، از ضروریات کاتبان بوده؛ و بر اساس نوع تقسیم در موضع خود قرارگرفتند. نشان سرسوره، نشان پایان آیات و علائم پنج و ده آیه از سده‌های نخست بیشترین کاربرد را در قرآن داشته است؛ هرکدام از این نشان‌ها تزیینات مختص به خود را طلب می‌کرد. بررسی‌ها نشان می‌دهند که تقسیمات قرآنی بخش بزرگی از تزیینات قرآن را به خود اختصاص داده است و قالب ثابتی در دوره‌های مختلف نداشته‌اند و در هر دوره‌ای در قالب تقسیمات خاصی در قرآن‌ها قابل شناسایی هستند. در دوره‌های ایلخانی و تیموری نیز نوع این تقسیمات و موضع قرارگیری آنها متفاوت از سده‌های نخست بوده است؛ لذا به واسطه قدمت و دوام حضور تأثیر وجود این نشان‌ها، در شکل‌گیری تزیینات در مصاحف، نگارنده با هدف شناسایی نشان‌های قرآنی در مصاحف سده‌های نخست تا دوره تیموری، به بررسی تزیینات به‌کاررفته در این نشان‌ها پرداخته و قالب اجرایی این تزیینات را به‌خصوص در دوره‌های ایلخانی و تیموری مورد بررسی قرارداد است؛ تا پاسخگوی پرسش‌های پژوهش باشد؛ اینکه، ارتباط تزیینات به‌کاررفته در نشان‌های قرآنی با متن قرآن چگونه است؟ آیا قالب اجرایی تزیینات در نشان‌های قرآنی، مصاحف سده‌های نخست با مصاحف دوره‌های ایلخانی و تیموری یکنواخت بوده است؟ هدف از تدوین این پژوهش، ضمن معرفی نشان‌های به‌کاررفته در مصاحف سده‌های نخست، بررسی قالب اجرایی تزیینات به‌کاررفته در نشان‌های سده‌های نخست با تأکید بر دوره ایلخانی و تیموری می‌باشد. بیشترین نمونه‌های مصاحف مورد بررسی در مرکزیت ایران کتابت شده ضمن اینکه برخی نشان‌ها در نسخ خطی تکراری بوده و به دلیل کسب اطلاعات بیشتر در خصوص نشان‌ها به برخی از قرآن‌های جهان اسلام نیز رجوع شده است.

پیشینه تحقیق

در این زمینه به برخی منابع برخوردیم که به صورت غیرمستقیم با این پژوهش مرتبط بودند. خلاصه‌وار به ذکر چند مورد از اهم آنها خواهیم پرداخت. در کتاب هنر خط و تذهیب قرآنی (لینگز،

۱۳۷۷)، نقش مایه‌های قرآنی را از نظر معنایی مورد بررسی قرارداد و از تزیینات نشان‌های پنج و ده آیه نام برده است، اما به‌طور جامع و کامل به تزیینات و کتاب‌آرایی قرآن در سده‌های ذکر شده نپرداخته است (خلیلی، ۱۳۷۹)، در مجموعه کتاب‌های خود در حین بررسی نسخ اشاره‌هایی به قرآن‌آرایی و نشان‌های قرآنی و تزیینات آن در دوره‌های مختلف و اولین نشان شکل‌گرفته در قرآن‌های حجازی و سبک قرآن‌های عباسی و نسخ متفاوت در محدوده‌های جغرافیایی مختلف تمدن اسلامی پرداخته است. در کتاب سیری در هنر/ ایران (اتینگهاوزن، ۱۳۸۸)، اشاره‌ای کلی به تزییناتی چون نشان‌های تشبیر و تخمیس و تقسیم‌بندی جزوها و پایان‌آیاتی دارد، اما قالب اجرایی تزیینات و نوع قرآن‌آرایی نمونه‌ها را مورد تحلیل و بررسی قرار نداده است. در کتاب دستنامه نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی به خط عربی (دروش، ۱۳۹۵)، در بخش کتاب‌آرایی به تقسیمات آیات قرآنی و نحوه علامت‌گذاری این تقسیمات و نشان‌های قرآنی و کاربرد آنها و دیگر آرایه‌های متن قرآنی اشاره‌ای کوتاه نموده؛ همچنین، در قرآن‌های عصر اموی، قرآن‌ها و تزیینات و تاریخ مصحف‌های اموی را مورد بررسی قرارداد و در معرفی برخی نسخ اشاره‌ای جزئی به تزیینات نشان‌های مصاحف داشته است در مجموع تزیینات را مورد بررسی قرار نداده است. در مقالات نیز به برخی از نشان‌های قرآنی به‌طور اجمالی اشاره شده و مقاله جامع و کاملی، که تزیینات کلیه نشان‌های قرآنی و قالب اجرایی آنها پرداخته باشد مشاهده نشده است. سمینی نمین (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «کتابت و تذهیب در قرآن‌های چهار قرن اول اسلام»، به چگونگی پدیدار شدن تذهیب در قرآن‌ها و ارتباط بصری میان تذهیب و کتابت پرداخته و در این راستا اشاره‌هایی نیز به نوع نقوش و تزیینات و تاریخ و اصول و منابع الهام تذهیب در قرآن‌های سده‌های مذکور شده؛ اما به ارتباط این تزیینات و قالب اجرایی آنها در نشان‌های قرآنی پرداخته نشده است. خدام محمدی (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی طرح و تزیین در نشان‌های پنج آیه در قرآن‌های سده اول تا نهم هجری قمری در ایران» به شناسایی ویژگی‌های تزیینی نشان‌های پنج آیه به‌کاررفته در قرآن‌های سده‌های اول تا نهم هجری قمری پرداخته و تنها قالب اجرایی و مواضع این نشان‌ها را مورد بررسی قرارداد است. این درحالی است که در پژوهش پیش‌رو، به شناسایی انواع نشان‌های قرآنی در سده‌های نخست تا دوره تیموری پرداخته و تزیینات این نشان‌ها را در دوره ایلخانی و تیموری مورد بررسی قرارداد است.

روش تحقیق

پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و نمونه‌گیری در تحقیق حاضر به دور روش مشاهده میدانی-مشاهده مستقیم نسخ خطی مصاحف محفوظ در موزه‌ها و کتابخانه‌ها- و مشاهده غیر حضوری- مشاهده و دریافت از سایت‌ها- انجام شده است. در ابتدا به شناسایی نشان‌های قرآنی مصاحف کتابت شده در بازه زمانی مورد مطالعه پرداخته؛ سپس قالب اجرایی تزیینات به کاررفته در نشان‌های قرآنی مصاحف دوره ایلخانی و تیموری مورد بررسی قرار گرفته است. جامعه آماری پژوهش پیش رو، نسخ خطی مصاحف سده‌های نخست تا دوره تیموری، دارای تقسیمات قرآنی و تزیینات این نشان‌ها هستند. در این راستا بیش از ۵۰ نسخ خطی مصاحف مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته و گزیده‌ای از این مصاحف در پژوهش معرفی شده است.

تزیینات نسخ خطی مصاحف

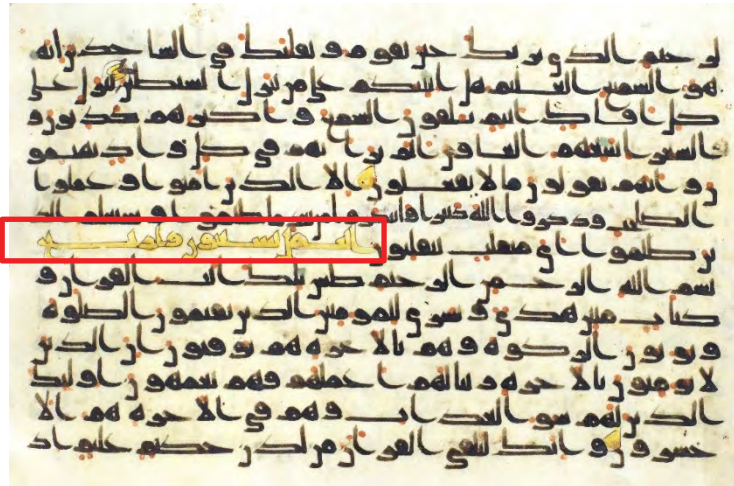
به کاربردن تزیینات در نسخه‌های قرآنی را می‌توان هم‌زمان با کتابت آن دانست، این تزیینات به منظور مشخص کردن تقسیمات قرآنی جهت توجه و دقت قاریان در یادگیری و حفظ قرآن به کار می‌رفت. تزیینات به کاررفته در ابتدا بسیار ساده بودند اما رفته‌رفته علاقه مسلمانان به قرآن و توجه سلاطین و امرا به کتابت قرآن و همچنین حمایت از هنرمندان؛ مذهبیان و کاتبان را بر آن داشت تا این تزیینات را از سادگی خارج کرده و طرح و نقوش متنوعی در تزیینات مصاحف به کار ببرند که خود موجب تکامل فن تذهیب شد. قدیمی‌ترین قرآن‌های نفیس که در آنها تذهیب به کاررفته از قرن سوم هجری به بعد باقی مانده است، قرآن‌های به جای مانده از قرون اولیه اسلام به خط کوفی است و اکثر آنها دارای تزیینات یکسانی هستند و غالباً صفحات آغازین و پایانی با نقوش هندسی ساده تزیین شده‌اند. این تزیینات از همان سده نخست به دو دسته تقسیم شده‌اند؛ دسته اول: تزیینات وابسته به متن قرآن؛ دسته دوم: تزیینات افزوده شده به قرآن.

در دسته اول، تزیینات ارتباط مستقیمی با متن قرآنی دارند یعنی بر اساس تقسیمات قرآنی و مشخص کردن نشان‌های قرآنی و راهنمایی جهت یادگیری آسان قاریان به کاررفته است، بنابراین تزیینات وابسته به متن جزو اولین تزیینات به کاررفته در قرآن‌ها هستند، این تزیینات در نشان‌های پایان آیات، تقسیمات پنج و ده آیه، سرسوره‌ها، احزاب و اجزاء، سبع، سجّات، رکوع و... به کار رفته‌اند؛ نشان پایان فصل، در داخل متن در پایان هر آیه قرار می‌گیرد، که جزو اولین تقسیم‌بندی‌های تزیین شده است.

تزیینات در نشان‌های دیگر علاوه بر قرارگیری داخل متن در حاشیه اوراق نیز دیده شده؛ مثلاً تزیینات نشان سرسوره در فواصل و جداسازی سوره‌ها در داخل متن در برخی نسخ به حاشیه نیز کشیده شده است. آرایه‌های پنج (خمس) و ده آیه (عشر) نیز هم داخل متن و هم در حاشیه اوراق به کار رفته است. تزیینات دیگر وابسته به متن قرآنی، نشان‌های حزب، جزو، سجّات و... هستند که بر اساس قانون و قواعد تلفظ و تقسیم‌بندی قرآن در متن و حاشیه اوراق توسط مذهبیان اعمال شده است. در تزیینات دیگری وجود دارد که جزو تزیینات افزوده شده هستند، یعنی صرفاً جهت زیبایی و تزیین قرآن افزوده شده‌اند و ارتباطی با تقسیمات قرآنی ندارند، این تزیینات شامل، تزیینات صفحه‌های آغازین و پایانی قرآن، سرفصل‌ها، تزیینات رقم، فالنامه‌های پایانی قرآن و... است. از آنجا که مبحث پژوهش حاضر مرتبط با تزیینات نشان‌های قرآنی است و مرتبط با متن قرآن، بنابراین در ادامه به معرفی و شناسایی بخش اصلی تزیینات وابسته به متن قرآن شامل: تزیینات نشان سرسوره، نشان پایان آیات، نشان پنج و ده آیه، نشان سجّات و نشان رکوع پرداخته شده است.

۱. تزیینات نشان سرسوره

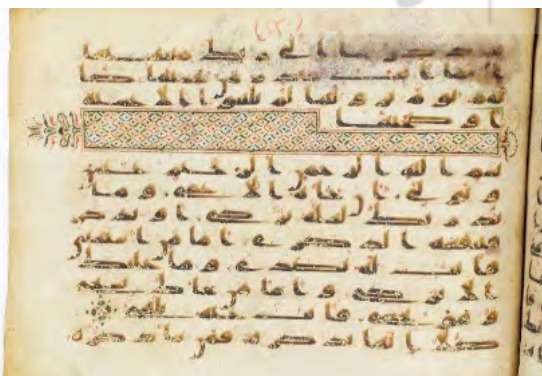
این نوع تقسیم‌بندی از همان سده‌های نخست با علایمی حتی به ابتدایی‌ترین شکل ممکن در مصاحف نشان‌گذاری شد، این نشان در فاصله بین پایان سوره قبل و آغاز سوره بعد در قالب‌های متفاوت قرار می‌گیرد و جزو اولین تقسیمات قرآنی است که در یک سیر تحول در ادوار مختلف از نظر قالب اجرایی تزیینات به کاررفته در آنها شایان توجه است. عناوین سوره‌ها نقش مهمی در تذهیب قرآن داشت و در درون کتیبه نگاشته می‌شد (اتینگهاوزن، ۱۳۷۹: ۹۹-۱۰۰)، برای مثال در قرآن (شماره ۳۴۵۲، محفوظ در موزه ملی ایران، سده سوم ه.ق) در آغاز هر سوره (نام و تعداد آیات سوره) تنها با رنگ طلایی تزیین و کتابت شده است. پس از پایان هر سوره، بلافاصله نام سوره بعدی همراه با تعداد آیات آن با قلم کوفی و به رنگ زرد (زعفران) ذکر شده است، با این وجود تزیینات این نوع نشان حتی به ساده‌ترین شکل انجام شده است (تصویر ۱). قالب‌های متفاوتی از نشان سرسوره در مصاحف سده‌های نخست به کار رفته است؛ مضافاً طبیعی است که وقتی افتتاح سوره جای چنین تزیینی داشته باشد. افتتاح نخستین سوره و در نتیجه افتتاح کل کتاب باید از هنرنمایی چشمگیری برخوردار گردد (لینگز، ۱۳۷۷: ۷۲). این تزیینات در برخی مصاحف به شکل شمایی (طرح و نقوش) و در قالب نقوش ساده هندسی در

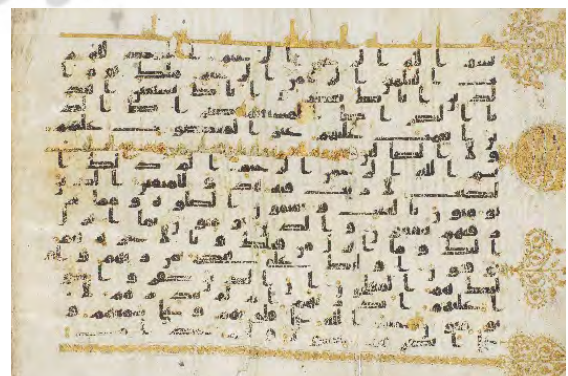
تصویر ۱. تزیینات وابسته به متن قرآنی، نشان سرسوره در ادامه سطور، سده سوم ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۳۴۵۲، صفحات میانی (مأخذ تصویر: آرشیو بخش هنر اسلامی موزه ملی ایران).

(شماره ۴۲۵۱) میان دوسوره، یک سطر خالی قرار داده نشده؛ و برخلاف مصحف قبلی، قاب مستطیل شکل برای مشخص کردن آغاز سوره به کار نرفته؛ نام سوره به قلم زر در آغاز سوره کتابت شده؛ و در برخی سوره‌ها نیز سطر بیش از نیمش خالی مانده، در ادامه همان سطر نام سوره و تعداد آیات نوشته شده و تزیینات به خارج از متن، کشیده شده است که با طرح و نقش‌هایی ملهم از طرح درختانی مانند سرو و نخل به صورت افقی در حاشیه به سمت لبه بیرون کاغذ به زر ترسیم شده (تصویر ۳). در سده‌های بعدی نشان‌های سرسوره به شکلی بسیار مرتقی‌تر در مصاحف ترسیم شده است. به این صورت که تزیینات نشان سرسوره پرکارتر و با دقت بیشتری اجرا شده است.

ابعاد مختلف ترسیم شده‌اند ضمن اینکه در بعضی مصاحف تنها با کتابت اطلاعات سوره به زر و در برخی دیگر نیز از ترکیب این دو قالب استفاده شده؛ و نقوش به کاررفته در این نشان‌ها بسیار ساده و ابتدایی هستند. خط و خطوط رسم شده در داخل جداول مستطیل، نقوش هندسی لوزی را به ساده‌ترین شکل تشکیل داده؛ این نقوش با رنگ‌های متفاوتی اجرا شده‌اند، نشان سرسوره در این مصحف به حاشیه نیز کشیده شده، به این صورت که در انتهای جداول سرسوره بخشی از طرح تزیینی نشان به صورت افقی که به لبه کاغذ اشاره دارد در قسمت بیرون متن ترسیم شده؛ این نقش به مانند طرح گیاهی است و از ترکیب همان خطوط رنگی نقوش هندسی ترسیم شده است (تصویر ۲)، اما در قرآن

تصویر ۳. تزیینات وابسته به متن قرآنی، نشان سرسوره در قالب مستطیل‌های منقوش، سده‌های سوم و چهارم ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۴۲۵۶، صفحه شماره ۲۲۰، (مأخذ تصویر: آرشیو بخش هنر اسلامی).

تصویر ۲. تزیینات وابسته به متن قرآنی، نشان سرسوره، ش ۴۲۵۱، موزه ملی ایران، سده سوم ه.ق، صفحه آغازین قرآن (مأخذ تصویر: آرشیو بخش هنر اسلامی).

(شماره 1492IS، محفوظ در کتابخانه چستریتی، سال ۱۰۸۶۲ ه.ق.) نیز ترنج‌هایی به سمت لبه بیرونی کاغذ برابر کتیبه‌های سرسوره و متصل به جداول ترسیم شده است (تصویر ۵).

۲. تزینات نشان پایان آیات

بیشتر محققان تزین نشان‌های جداکننده پایان هر آیه را از نخستین تزینات قرآن دانسته‌اند (لینگز، ۱۳۷۷: ۷۲)، نخستین علایمی که برای محل‌های وقف وضع شده‌اند، علایمی هستند که برای انتهای آیات قرار داده‌اند. نخستین تذهیب‌ها را فقط در محل جدایی آیه‌ها شاهدیم که در قرآن‌های سبک حجازی نمایی کاملاً بدوی و ابتدایی دارد و در قرآن‌های سبک اولیه عباسی از قرون دوم به بعد است که صورتی پیچیده‌تر به خود می‌گیرد (خلیلی، ۱۳۷۹: ۲۱). نخستین شکل تزینات تقسیمات مصاحف، جهت جداسازی آیات، با دوایر و علایمی در پایان آیات به زر پدید آمد. شکل و تعداد این دوایر متفاوت است. با گذشت زمان تزینات این نشان متفاوت‌تر از سده‌های نخست اجرا شد. بسمله نیز که یک آیه به شمار آمده به تنهایی در نخستین سطر از سوره نوشته شده است (دروش، ۱۳۹۵: ۸۶). علایم نشان پایان آیات به شکل شمشه‌ای طلایی با شرفه‌هایی گرداگرد شمشه در پایان هر آیه قرآن (شماره ۴۵۴۶۶۳، محفوظ در موزه متروپولیتن، ۵۸۸ ه.ق.) ترسیم شده است، کلمه «آیه» در مرکز شمشه به خط کوفی کتابت شده و یک ساقه اسلیمی به همراه کلمه آیه قرار گرفته است (تصویر ۶). در برخی به شکل دایره زرین و در صفحات

تزینات نشان سرسوره دوره‌های ایلخانی و تیموری در قالب‌های کاملاً متفاوت‌تر از سده‌های پیشین ترسیم شده است. در این دوره شاهد تزینات فاخری در نشان‌های سرسوره در صفحات افتتاح و صفحات داخلی هستیم. برای مشخص کردن علایم سرسوره‌ها از کتیبه‌های سرسوره مملو از طرح و نقوش اسلیمی و ختایی و کتابت اطلاعات کامل سوره استفاده شده است، ضمن اینکه در اکثر مصاحف مورد بررسی خطوط ثلث و کوفی تزینی برای درج اطلاعات سوره به کار رفته و بخشی از تزینات این نشان در قالب ترنج‌های مزین، به حاشیه نیز کشیده شده‌اند. در جایی که شمشه‌های درون ترنج سرلوحه سوره قرار می‌گیرد، یا در جایی که خود ترنج گرد و مشعشع می‌شود و در نوک آن شرفه‌ای روبه بیرون واقع می‌شود (لینگز، ۱۳۷۷: ۷۵). در قرآن (شماره ۴۲۴۲، محفوظ در موزه ملی ایران، ۷۳۹ ه.ق.) به کاربردن ترنج‌هایی متصل به کتیبه‌های سرسوره با رسم شرفه‌های امتداد یافته، به سمت لبه کاغذ قابل توجه است؛ ضمن اینکه در مرکز این ترنج‌ها گل‌های مختلف الشکل؛ پرکار صدفی رنگ ترسیم شده است. در این مصحف شریف از کتیبه‌های لاجورد با تزینات پرکار برای نشان سرسوره استفاده و اطلاعات سوره به زر و خط ثلث در داخل کتیبه‌های نشان سرسوره کتابت شده است؛ این قالب اجرایی در واقع ترکیب قالب‌های متفاوت سده‌های پیشین به شمار می‌رود (تصویر ۴). این نوع قالب اجرایی تزینات نشان سرسوره در سرزمین‌های دیگر اسلامی نیز به کار رفته است؛ برای نمونه در قرآن عباسی

تصویر ۴. تزینات وابسته به متن قرآن، نشان سرسوره، ترنج‌های متصل به کتیبه‌های سرسوره، احمد بن المحسنی، ۷۳۹ ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۴۲۴۲، صفحه شماره ۶۵۹ و ۷۴۴ (عکس از نگارنده).

تصویر ۵. تزینات وابسته به متن قرآن، نشان سرسوره در قرآن‌های عباسی، سال ۱۰۸۶۲ ه.ق، کتابخانه چستریتی، شماره 1492IS، folio.4v و folio.6r (UR11).

داخلی قرآن از ترکیب دو دایره و یک ویرگول با چیدمان مثلث استفاده شده و در پایان بعضی آیات تنها یک شکل ویرگول مانند تعبیه شده؛ مرکز این نقوش نیز به شکل دایره شنجرف ترسیم شده است (تصویر ۷). در برخی مصاحف طرح و نقوش نشان پایان آیات صفحات افتتاح با صفحات داخلی مصاحف کاملاً متفاوت است. برای نمونه در قرآن (شماره IS 1500)، نشان پایان آیات در صفحات افتتاح در قالب دایره‌های زرین مزین به گره‌های هندسی، با تزیینات نقطه‌های رنگی و شرفه‌های لاجورد و در پایان آیات صفحات داخلی قرآن، از گل‌های شش‌پر زرین استفاده شده است (تصویر ۸).

تصویر ۶. تزیینات وابسته به متن قرآنی، نشان پایان آیات در قالب شمشه زرین، ۵۵۸۸ ه.ق، موزه متروپولیتن، شماره ۴۵۴۶۶۳، طرح از نگارنده، p.14, p.15 (URL2).

تصویر ۷. تزیینات وابسته به متن قرآنی، نشان پایان آیات در سه قالب، ۶۶۸ ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۴۳۹۳، صفحه شماره ۴ و ۳۶۴ (عکس از نگارنده).

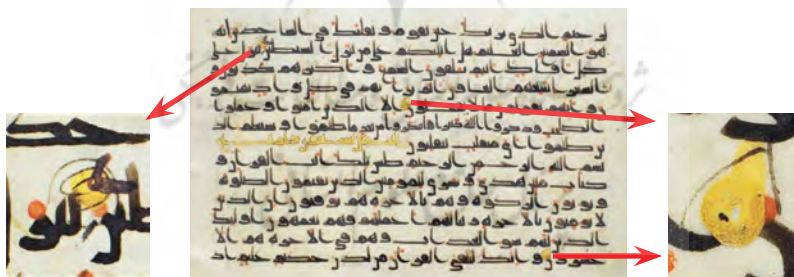
تصویر ۸. نشان پایان آیات صفحات افتتاح (راست) و صفحات داخلی (چپ)، شماره IS 1500، کتابخانه چستربیتی، سده نهم ه.ق، folio.25r و folio.2v (URL3).

۳. تزیینات نشان پنج (خمس) و ده آیه (عشر)

نشان‌های پنج و ده آیه «هر ده آیه از قرآن. عشر از تقسیمات قرآنی و به معنی ده و جمع آن عشرات است (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۱۴۵۶)»، جزو تقسیم‌بندی‌های اولیه بودند که قاریان جهت سهولت در آموزش قرآن از آن بهره می‌گرفتند. در سده‌های نخست کتابت قرآن، شمارش آیات بر اساس پنج و ده آیه صورت گرفته است یعنی نشان خمس در پایان هر پنج آیه و نشان عشر در پایان هر ده آیه با علایم و تزیینات متفاوت ترسیم شده است. نشان فصل هر ده آیه را در عرف مذهب «عشر» می‌گویند، این نشان نقش رنگین مذهبی است که بر حاشیه نقش می‌کنند و کلمه «عشر» را در میان آن به زر، سفیداب، یا دیگر رنگ می‌نویسند این نقش را «سر عشر»، «عشر مذهب» یا «عشر زرین» نیز می‌نامند (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۷۰۰-۷۰۱). نشان‌های پنج و ده آیه در ابتدا به شکل نقطه‌های رنگی علامت‌گذاری می‌شد، سپس با علامت حروف اختصاری «خ» و «ع» نشان داده می‌شد؛ این نشان‌ها به تدریج با طرح و نقش‌های متفاوت مانند نقش ترنج و بادامک، لوزی و... تزیین شدند، و به این صورت بخشی دیگر از تزیینات وابسته به متن قرآنی در مصاحف شکل گرفته است. رایج‌ترین تزیینات در علایم پنج و ده آیه در سده‌های نخستین

در داخل متن و در پایان هر پنج و ده آیه به رنگ زرد یا با طلا یا زعفران تعبیه می‌شد، در قرآن (شماره ۳۴۵۲، محفوظ در موزه ملی ایران، سده سوم)، نشان ده آیه در پایان آیه ۲۲۰ «هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَىٰ مَن تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ» سوره شعرا داخل متن ترسیم شده و نشان‌های پنج آیه در قالب حروف ابجد «ه» در پایان آیات ۲۲۵، سوره شعرا و آیه پنجم سوره النمل در داخل متن قرار گرفته‌اند (تصویر ۹).

کمی بعدتر این نشان هم‌زمان در دو موضع؛ داخل متن و حاشیه و به دو شکل کاملاً متفاوت تزیین و به کار رفت. طبق مطالعات صورت گرفته در سده‌های پنج و شش هجری، به شکل تکامل یافته‌تری از نشان‌های پنج و ده آیه دست یافتیم. این نشان‌ها از نظر موقعیت قرارگیری در مصاحف و تزیینات دچار تحولات چشمگیری شدند. برای نمونه در قرآن (شماره ۴۳۱۴، محفوظ در موزه ملی ایران، سده‌های پنجم و ششم ه.ق)، نشان‌های پنج و ده آیه از داخل متن خارج شده و در حاشیه قرار گرفته‌اند، ضمن اینکه این نشان‌ها به شکل شمسه ترسیم شده و در مرکز این شمسه‌ها کلمه خمس و عشره به خط کوفی کتابت شده است، نشان خمس، آیه ۴۵ سوره دخان و نشان عشره، آیه ۱۰ سوره العادیات را مشخص کرده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۹. تزیینات وابسته به متن قرآن، نشان‌های پنج و ده آیه داخل متن، سده سوم ه.ق، موزه ملی ایران، شماره ۳۴۵۲، صفحه میانی (مأخذ تصویر: آرشیو بخش هنر اسلامی موزه ملی ایران).

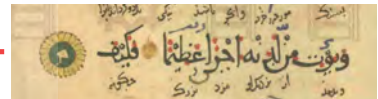
تصویر ۱۰. تزیینات وابسته به متن قرآن، تغییر موضع نشان‌های پنج آیه (راست) و ده آیه (چپ) از داخل متن به حاشیه، سده‌های پنجم و ششم ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۴۳۱۴، خمسة صفحه شماره ۸۴، عشرة صفحات پایانی (مأخذ تصویر: آرشیو بخش هنر اسلامی موزه ملی ایران).

ده‌آیه نیستند، بلکه علایم تقسیمات رکوع است که در مباحث بعدی به معرفی این نشان پرداخته شده است (تصویر ۱۲).
تفکیک طرح و نقوش نشان‌های پنج و ده‌آیه در اکثر مصاحف صورت گرفته است، این تفاوت طرح و نقش و تزیینات استفاده شده در هر یک از نشان‌های پنج و ده‌آیه را نیز می‌توان در قرآن (شماره ۳۶۳۵)، محفوظ در موزه ملی ایران، سده هشتم ه.ق) دید. تزیینات به‌کاررفته در این نشان‌ها بسیار ظریف و پرکار اجرا شده، طرح و نقش نشان پنج‌آیه، ترنج بادامی شکل پوشیده از گلبرگ‌های ظریف با پردازهای دقیق است در مرکز آن کلمه «خمس» به کوفی کتابت شده؛ نشان ده‌آیه به شکل گل نیلوفر ترسیم شده؛ و در مرکز آن کلمه «عشر» به کوفی نوشته شده است (تصویر ۱۳). در قرآن (شماره ۰۸۹۳۶)، محفوظ در کتابخانه کنگره آمریکا) نیز بمانند این طرح و نقوش جهت علایم پنج و ده‌آیه استفاده شده است. قرآن‌آرایی در این سده‌ها با تزیینات فاخر و نفیسی صورت گرفته است، یکی از دلایل اصلی آن حمایت دربار و حاکمان از کتاب‌آرایی نسخ مخصوصاً نسخه‌های قرآنی بود. کتابت حروف خمس و عشر به زر با تزیینات ساده نوعی دیگر از قالب اجرایی نشان‌های پنج و ده‌آیه است که در دوره تیموری باب شد و در سده‌های بعدی نیز در برخی مصاحف به‌کاررفته؛ این نوع قالب اجرایی نشان‌های ذکر شده در قرآن‌های (شماره ۳۶۳۶)، محفوظ در موزه ملی ایران، سده هشتم ه.ق و قرآن شماره 1500IS، محفوظ در کتابخانه چستربیتی، سال ۸۳۷ه.ق)، شناسایی شد. نشان پنج‌آیه با ذکر کلمه «خمس» به خط کوفی تزیینی و علایم ده‌آیه با کتابت کلمه «عشر» در حاشیه مصحف تعبیه شده است (تصویر ۱۴).

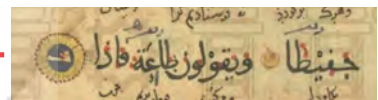
قالبی متفاوت‌تر از نمونه‌های معرفی شده از شکل اجرایی نشان‌های پنج و ده‌آیه، به‌کارگیری حروف ابجد در علایم ده‌آیات و موضع این علایم، در قرآن (شماره ۰۲۰۰۲)، محفوظ در کتابخانه مجلس، اوایل سده هفتم ه.ق) شناسایی شد، در این مصحف شریف از نقوشی بمانند گل آفتابگردان در حاشیه اوراق جهت مشخص کردن علایم ده‌آیات استفاده شده؛ ضمن اینکه در مرکز نقوش حروف ابجد برابر مقدار عددی نشان ده‌آیات به کوفی کتابت شده است (تصویر ۱۱).

نکته قابل توجه در قرآن (شماره w.559)، محفوظ در موزه هنر والترز، سال ۷۲۳ه.ق) علایم پنج و ده‌آیه تنها در یک صفحه مصحف به‌کاررفته و در اوراق دیگر هیچ علایمی از تقسیمات پنج و ده‌آیه شناسایی نشده؛ به نظر میرسد در سده‌های بعدی تصمیم بر الحاق این دو نشان گرفته شده که تنها در یک صفحه از مصحف شریف این تصمیم اجرا شده؛ ضمن اینکه با بررسی علایم حروف اختصاری «ع» که در این مصحف به شنجرف در حاشیه اوراق آمده است به این نتیجه رسیدیم این علایم، نشان‌دهنده تقسیمات

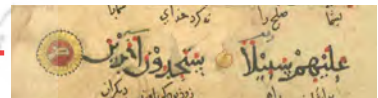
آیه ۴۰ سوره نساء
حروف ابجد ۴۰ = م
صفحه شماره ۱۶

آیه ۸۰ سوره نساء
حروف ابجد ۸۰ = ف
صفحه شماره ۴۴

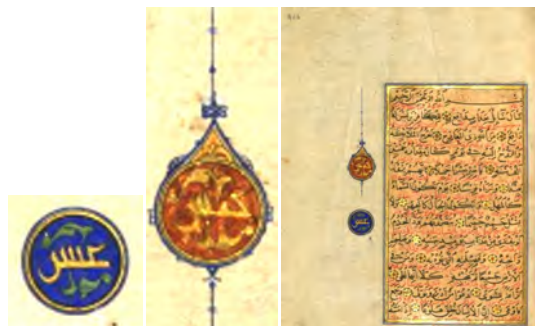
آیه ۹۰ سوره نساء
حروف ابجد ۹۰ = ص
صفحه شماره ۵۲

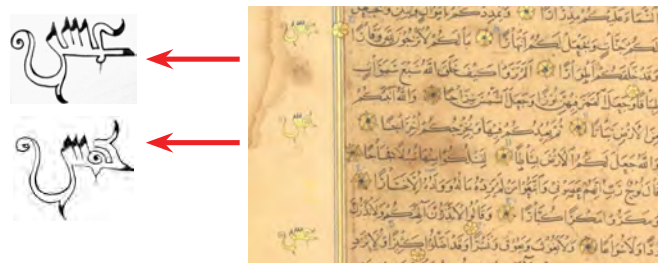
تصویر ۱۱. نشان ده‌آیات با علایم حروف ابجد در حاشیه، اوایل سده هفتم ه.ق، کتابخانه مجلس ایران، ش ۰۲۰۰۲، (مأخذ تصویر: آرشیو کتابخانه مجلس).

تصویر ۱۳. تزیینات وابسته به متن قرآن، نشان پنج‌آیه (راست) صفحه شماره ۱۱ و نشان ده‌آیه (چپ) صفحه شماره ۵، سده هشتم ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۳۶۳۵ (عکس از نگارنده).

تصویر ۱۲. تزیینات وابسته به متن قرآن، نشان پنج و ده‌آیه، مبارکشاه بن قطب، ۷۲۳ه.ق، موزه هنر والترز، شماره 403a, w.559, URL4).

تصویر ۱۴. تزیینات وابسته به متن قرآنی، نشان پنج آیه «خمس» نشان ده آیه «عشر»، سال ۸۳۷ه.ق، کتابخانه چستریتی، ش 1500IS، folio.254r (URL5).

۴. تزیینات نشان تحزب

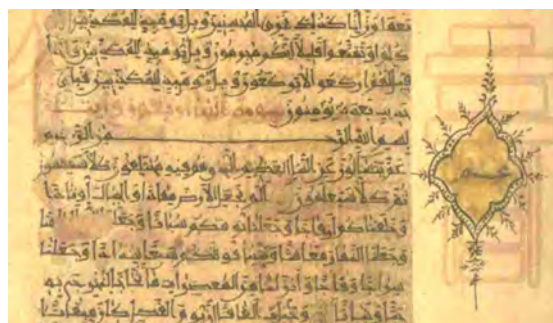
و حزب از این تقسیمات نیز استفاده شد. تقسیمات تحزب (نصف و ربع)، در قالب شمشه‌هایی در حاشیه اوراق مصاحف ترسیم شده‌اند. تقسیمات قرآنی جزو و حزب در سده ششم به بعد نسبت به سده‌های قبل بیشترین کاربرد را داشته است؛ این نشان‌ها در طرح و نقش‌های متنوع در حاشیه اوراق طبق تقسیمات و دسته‌بندی اجزاء و احزاب به کار رفته است (تصویر ۱۶).

قرآن‌های چند جلدی در دوره‌های ایلخانی و تیموری باب شد. صفحات آغازین این مصاحف دارای تزیینات پرکار است همانند صفحات افتتاح در قرآن‌های تک جلدی، نقوش ختایی، ترکیب گل و برگ‌های دور از طبیعت و بر طبق استیل ایرانی ساخته می‌شود، این طرح ظاهراً با مغول از چین به ایران آمده است (ماجیانی، ۱۳۹۱: ۲۲). برای نمونه صفحات آغازین قرآن (شماره ۴۲۳۳، محفوظ در موزه ملی ایران، سد هشتم ه.ق) از آیه ۵۳ سوره یوسف که شامل جزء ۱۳ است، با کتیبه‌ای مرصع و مذهب با تزیینات پرکار ترسیم و در ترنج مرکزی کتیبه «الجزو الثالث عشر» به خط ثلث کتابت شده است (تصویر ۱۷).

در سده‌های نخست این نوع تقسیم‌بندی متداول نبوده و بیشتر تقسیمات پنج و ده آیه به کار رفته است؛ لذا تنها در محدود مصاحفی از این نوع تقسیم‌بندی در قالبی کاملاً متفاوت از سده‌های بعدی استفاده شده است، برای نمونه در قرآن شماره ۱۱۹۳۸ در مرکز ترنج با کتابت کلمه آغازین جزو سوم «عم» مشخص شده است. با کتابت کلمه آغازین جزو سوم عم است. در برخی فرهنگ‌ها، جزوهای قرآنی را به نام شماره آن جزو یا به نام کلمه آغازکننده جزء می‌خوانند؛ برای مثال «عم جزو» به معنای جزو سی ام است که با «عم یتساءلون» آغاز می‌شود (خرم‌شاهی، ۱۳۷۷: ۸۳۶)، (تصویر ۱۵). با این حال نمی‌توان نظر قطعی داد که این تقسیمات و نشان‌ها در همان دوره کتابت، ترسیم شده یا در دوره‌های بعدی الحاق شده‌اند. ضمن اینکه تا دوره‌های اخیر یکی از معمولی‌ترین نسخه‌های آموزش قرآن عم جزو نامیده می‌شد. در راستای تحولات آموزش قرآن، و آسانتر کردن ترتیل قرآن تقسیمات، نصف و ربع به وجود آمد و در مصاحف در کنار جزء

تصویر ۱۶. انواع طرح و نقوش نشان جزو، ارغون الکاملی، ۷۴۵ه.ق، موزه ملی ایران، شماره ۳۷۹۰، از سمت راست صفحه شماره ۵۴، ۶۱، ۴۲۶ و صفحه پایانی (عکس از نگارنده).

تصویر ۱۵. نشان جزو در قالب عم جزو، قرآن منسوب به امام رضا، ۱۱۹۳۸ش، کتابخانه مجلس، سده دوم ه.ق، صفحه شماره ۲۰۷ (مأخذ تصویر: آرشیو کتابخانه مجلس).

تصویر ۱۷. تزیینات وابسته به متن قرآن، کتیبه نشان جزو در صفحات آغازین قرآن چند جزوی، شماره ۴۲۳۳، موزه ملی ایران، سده هشتم ه.ق (مأخذ: موزه ملی ایران، عکس: نگارنده، ۱۴۰۱).

۵. تزیینات نشان سجدات

در سده‌های نخست علایم سجده بیشتر در قالب کتابت کلمه سجده به زر بدون اشاره به نوع سجده شناسایی شده؛ با گذشت زمان این نشان نیز مورد توجه کاتبان و مذهب‌ان قرار گرفت و علایم این نشان نیز تزیین شد؛ اما همچنان نوع سجده را مشخص نمی‌کردند. در قرآنی متعلق به ابوالحسن علاءالدین بن هلال معروف به ابن بواب (شماره 143IS)، نشان سجده در دو موضع به کار رفته؛ داخل متن، به شکل دایره زرین در پایان آیه ۳۸ سوره فصلت و در حاشیه، در قالب شمشه‌ای مذهب و کتابت کلمه سجده به لاجورد در مرکز شمشه ترسیم شده است، این نشان در سده‌های پنج و شش نیز با تزیینات متفاوت‌تر از نشان‌های دیگر و در حاشیه مصاحف ترسیم شده است (تصویرهای ۱۹ و ۲۰).

صفحات آغازین قرآن‌های (شماره ۳۶۳۶، سال ۸۷۰ ه.ق) شامل آیه ۶ سوره هود جزو ۱۲ و (شماره ۳۶۴۵، سده نهم ه.ق) آیه ۸۲ سوره المائده جزو هفتم با تزیینات فاخر و کتیبه‌های مزین، محفوظ در موزه ملی ایران نیز شناسایی شدند. نمونه‌ای دیگر از جزء نویسی در قرآن (شماره ۴۲۶۸، سده هشتم ه.ق) جزء‌های هشت تا ۱۴ در این جلد از مصحف شریف کتابت شده‌اند و در شروع هر جزو کتیبه‌ای همانند کتیبه سوره مزین به نقوش و تزیینات فاخر ترسیم شده، و شماره جزوها داخل کتیبه به سفیدآب کتابت شده و بخشی از تزیینات نشان‌های سوره در دوره ایلخانی و تیموری به مانند سده‌های نخست به حاشیه کشیده شده است. در کتاب‌آرایی دوران اسلامی حاشیه بعد از متن مهم‌ترین عنصر در صفحه‌آرایی محسوب می‌شود (ماچیانی، ۱۳۹۱: ۲۲) (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸. تزیینات وابسته به متن قرآن، کتیبه‌های نشان جزو، سده ۸ ه.ق، موزه ملی ایران، شماره ۴۲۶۸؛ راست: جزو هشتم: صفحه شماره ۱؛ چپ: جزو یازدهم: صفحه شماره ۱۴۹ (عکس از نگارنده).

تصویر ۲۰- تزیینات وابسته به متن قرآن، نشان سجده، ش ۵۵۵w، موزه هنر والترز، اواخر سده پنج و اوایل سده ششم، (URL7) 12b, folio.

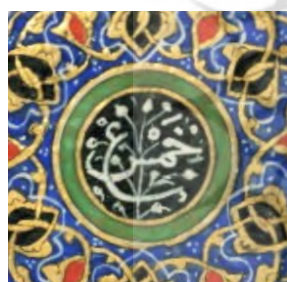
تصویر ۱۹. تزیینات وابسته به متن قرآن، نشان سجده در داخل متن و حاشیه، ابوالحسن علاءالدین بن هلال، ۳۹۱ ه.ق، کتابخانه چستریتی، شماره 1431IS, folio.22v (URL6).

کاربردی نداشته؛ بعدها این نوع تقسیم‌بندی شکل گرفت، در آغاز سوره‌ها علایم این نشان تعبیه شده و نشان دهنده وجود آیه رکوع در سوره‌ها است. مثلاً سوره الهمزة نه‌آیه و دارای یک رکوع و سوره الفیل پنج آیه و دارای یک رکوع است (تصویر ۲۲). این علایم در کمتر مصاحفی تزیین شده و تنها در قالب حروف اختصاری «ع» به شنجرف در حاشیه آمده و تنها در یک نمونه از میان مصاحف مورد بررسی این علایم تزیین شده آنهم در کنار علایم خمس و عشر (شماره 563W، محفوظ در موزه هنر والترز، سده نهم ه.ق)، این علائم هم‌زمان با علایم خمس و عشر در مرکز شمس مزین در قالب حروف اختصاری «ع» کتابت شده است (تصویر ۲۳).

این نشان در سده‌های بعدی بدون تزیینات و بیشتر در قالب کتابت کلمه سجده به زر در حاشیه اوراق مشخص شده، برای مثال در قرآن‌های (شماره ۲۷، ۷۵۴ ه.ق) و شماره ۳۰۸ (۸۷۲ ه.ق)، محفوظ در موزه ملی قرآن کریم، با کتابت کلمه سجده به زر در حاشیه مشخص شده؛ ضمن اینکه علایم نشان‌های خمس و عشر در قالب شماییلی در کنار علایم سجده نیز به کار رفته است (تصویر ۲۱).

۶. تزیینات نشان رکوع

رکوع از تقسیمات قرآنی که بر اساس مفهوم آیات صورت گرفته، مجموع‌هایی از آیات متوالی که یک موضوع را دارند، به یک رکوع تقسیم کرده‌اند در سده‌های نخست این نشان در مصاحف

تصویر ۲۱. تزیینات وابسته به متن قرآن، نشان سجده به زر، عبدالله صیرفی، ش ۲۷، موزه ملی قرآن کریم، سال ۷۵۴ ه.ق، صفحه شماره ۱۶۷ (عکس از نگارنده).

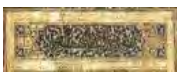

تصویر ۲۳. تزیینات وابسته به متن قرآن، نشان رکوع با حروف اختصاری «ع»، سده نهم ه.ق، موزه هنر والترز، شماره 563W، folio.19b و folio.3b (URL9).

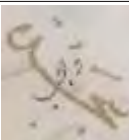
تصویر ۲۲- تزیینات وابسته به متن قرآن، نشان رکوع، مبارک‌شاه بن قطب، ۷۲۳ ه.ق، موزه هنر والترز، شماره 559.W، folio.429a (URI8).

جدول ۱. قالب اجرایی تزیینات نشان‌های قرآنی دوره ایلخانی و تیموری.

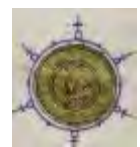
شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان سرسوره	شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان سرسوره
احمد بن السهروردی، سال ۷۰۶ ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۳۵۳۲.	نقوش ختایی و اسلیمی توپر زرین بر زمینه لاجورد، جداول کتیبه مملو از گره‌های هندسی، با طرح و نقش و ابعاد مختلف، مزین به طلا.		ارغون الکاملی، سال ۷۴۵ ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۳۷۹۰.	ترنج مرکزی با زمینه زرین، بدون نقش و نیم ترنج‌های لاجورد و طلا مزین به گل و برگ‌های طلایی.	
سال ۸۷۲ ه.ق، موزه ملی قرآن کریم، ش ۳۰۸.	نقوش توپراسلیمی به زر در ترنج مرکزی بر زمینه سفیدآب و گل و برگ‌های ختایی زرین بر زمینه لاجورد کتیبه، جداول کتیبه با نقوش ساده هندسی.		سده نهم ه.ق، موزه هنر والترز، 562 w	نقوش اسلیمی توپر به رنگ سبز بر زمینه لاجورد، جداول کتیبه مملو از نقوش زرین هندسی پرکار، ترنج بادامی متصل به کتیبه سرسوره با نقوش اسلیمی توپر و شرفه امتداد یافته به سمت لبه بیرونی کاغذ.	

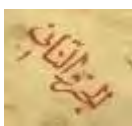
شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان پایان آیات	شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان پایان آیات
احمد بن السهروردی، سال ۷۰۶ ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۳۵۳۲.	گل هشت پر زرین با گلبرگ‌های لاجورد		ارغون الکاملی، سال ۷۴۵ ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۳۷۹۰.	گل شش پر ساده زرین	
سده نهم ه.ق، موزه هنر والترز، ش ۵۶۲ w.	گل هشت پر زرین		بایسنقر میرزا، سده نهم ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۲۰۵۴۹.	شمسه مزین به گره‌های هندسی با شرفه‌های کوتاه لاجورد	

شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان خمس و عشر	شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان خمس و عشر
سده ۷-۸ ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۸۶۴۳.	نشان خمس: ترنج زرین با حاشیه لاجورد و شرفه‌های امتداد یافته نشان عشر: شمشه زرین با شرفه‌های لاجورد کوتاه و گره‌های هندسی در جداول		احمد ابن المحسنی، سال ۷۳۹ ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۴۲۴۲.	نشان خمس ترنج بادامی زرین با حاشیه لاجورد و شرفه‌های امتداد یافته در ابتدا و انتهای ترنج نشان عشر: شمشه زرین با شرفه‌های نازک و داخل جداول بدون نقش، به رنگ‌های لاجورد و طلا	

شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان سجده	شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان سجده
ارغون الکاملی، سال ۷۴۵ ه.ق، موزه ملی ایران، ش ۳۷۹۰.	رنگینه نویسی نوع نشان به زر، بدون تزیین		عبدالله صیرفی، سال ۷۵۴ ه.ق، موزه ملی قرآن کریم، ش ۲۷.	رنگینه نویسی نوع نشان به زر، بدون تزیین	

ادامه جدول ۱. قالب اجرایی تزیینات نشان‌های قرآنی دوره ایلخانی و تیموری.

شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان خمس و عشر	شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان خمس و عشر
الحاج محمد بن حامد المحسبی (اللمجه‌ای) التبریزی، سده ۸هـ.ق، موزه ملی ایران، ش ۹۲۲۰.	نشان خمس: ترنج بادامی با دورگیری لاجورد و شرفه‌های امتداد یافته در ابتدا و انتهای ترنج نشان عشر: شمسه زرین با شرفه‌های لاجورد دورتا دور شمسه و ابتدا و انتهای ترنج	 	سال ۸۶۲هـ.ق، کتابخانه چستریتی، ش 1492IS.	نشان خمس: ترنج زرین با دورگیری لاجورد و شرفه‌های امتداد یافته در ابتدا و انتهای ترنج نشان عشر: شمسه زرین با شرفه‌های لاجورد دورتا دور شمسه	

شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان تحزب	شناسنامه اثر	تزیینات نشان‌ها	نشان تحزب
احمدابن المحسنی، ۷۳۹هـ.ق، موزه ملی ایران، ش ۴۲۴۲.	رنگینه نویسی نوع نشان به زر بدون تزیین		سده ۸هـ.ق، موزه ملی ایران، ش ۸۶۴۳.	رنگینه نویسی نوع نشان به شنجرف بدون تزیین	

دسته دوم: تزیینات افزوده شده به قرآن

قرآن‌ها، سرفصل‌ها، تزیینات رقم، فالنامه‌های پایانی قرآن نیز در نسخ خطی مصاحف از همان سده‌های نخست ترسیم شده است و قالب اجرایی آنها نیز در ادوار مختلف متغیر بوده است (تصویرهای ۲۴ تا ۲۶).

تذهیب معمولاً نه تنها برای تقسیم‌بندی آیات و سوره‌ها، بلکه برای تمام صفحه‌های آغاز و پایان نسخه‌ها هم کاربرد داشت (بلر، ۱۳۹۶: ۴۴)، تزیینات صفحه‌های آغازین و پایانی

تصویر ۲۴. تزیینات افزوده شده به قرآن، یاقوت بن عبدالله، موزه ملی ایران، سال ۶۶۸هـ.ق، شماره ۴۳۹۳، صفحات ابتدایی (عکس از نگارنده، ۱۴۰۱).

تصویر ۲۶. تزیینات افزوده شده به قرآن، عبدالله، ۸۷۲ ه.ق، موزه ملی قرآن کریم، شماره ۳۰۸، صفحه ابتدایی (عکس از نگارنده، ۱۴۰۱).

تصویر ۲۵. تزیینات افزوده شده به قرآن، احمد بن المحسنی، ۷۳۹ ه.ق، موزه ملی ایران، شماره ۴۲۴۲، صفحه پایانی (عکس از نگارنده، ۱۴۰۱).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

اولیهی هندسی ترسیم شده است، کم‌کم با تلفیق طرح و نقوش و مخطوطات در یک قاب مستطیل شکل به نام کتیبه، قالبی دیگر از این نشان شکل گرفت، بعدها کتیبه سرسوره جزو قالب اجرایی ثابت در علائم سور قرآن شد. کتیبه‌های سرسوره در دوره ایلخانی و تیموری به اوج کمال خود رسید. بیشترین تزیینات در مصاحف دوره ایلخانی و تیموری را می‌توان در نشان سرسوره شناسایی کرد کتیبه‌های سرسوره در این سده‌ها مملو از نقوش هندسی، انواع اسلیمی و ختایی ترسیم شده، ظهور مجدد ترنج‌های متصل به کتیبه‌های سرسوره که در سده‌های نخست به کار می‌رفته در دوره ایلخانی و تیموری رخ نمود، وجود این ترنج‌ها یکی از مشخصه‌های شناسایی کتیبه‌های سرسوره در دوره ایلخانی و تیموری شد؛ ضمن اینکه رنگ غالب در این کتیبه‌ها لاجورد است. تقسیم‌بندی دیگری که هم‌زمان با نشان سرسوره در همان سده‌های اولیه کتابت قرآن به کار می‌رفت، نشان پایان آیات است؛ این نشان جزو پرتکرارترین نشان در قرآن‌ها به‌شمار می‌رود، که در پایان هر آیه در یک موضع مشخص تعبیه شده؛ در ابتدا بسیار ساده ترسیم می‌شد و در طی دوره‌ها و قرآن‌های مختلف در قالب‌های گوناگون اجرا می‌شد و در نهایت

تلاش برای عرضه هرچه بهتر و عالی‌تر کلام وحی، موجب شد تا همواره باشکوه‌ترین دستنویس‌ها و تزیینات در ادوار مختلف به مصاحف اختصاص یابند. قرآن ذاتاً یستر مناسبی را برای تزیینات گوناگون فراهم نموده است. نشان‌های قرآنی رفته‌رفته در جایگاه تزییناتی فاخر به اجزای لاینفک مصحف‌ها مبدل گشته‌اند. بررسی‌ها نشان داد که می‌توان برای تزیینات نشان‌های قرآنی سیر تحول و تطوری در نظر داشت. تقسیمات قرآنی در همان سده‌های نخستین، جهت ترویج اصولی قرآن و بر حسب ضرورت شکل گرفتند و هریک از نشان‌ها بسته به نوع کاربری خود و به بیانی بر اساس نوع تقسیم، در موضع خود قرار گرفته‌اند. نشان سرسوره، نشان پایان آیات و علائم پنج و ده آیه از سده‌های نخست، تزیینات مختص به خود را نیز طلب می‌کرده است. مذہبان برای تزیین این نشان‌ها از شیوه‌ها و نقوش و نگارهای گوناگونی استفاده کرده‌اند تا آنجا که مشاهده می‌شود این نقوش با گذر زمان، بخش بزرگی از کتاب‌آرایی قرآن‌ها را به خود اختصاص داده است. نشان سرسوره در سده‌های نخستین در قالب‌های مختلف؛ یا با کتابت نام سوره یا با طرح و نقوش

نسخ خطی مصاحف دوره ایلخانی و تیموری است. شرفه‌هایی که در نشان‌هایی قرآنی به کار رفته، بسیار ساده و هندسی ترسیم شده است. با توجه به نتایج به دست آمده می‌توان پاسخگوی پرسش‌های پژوهش شد اینکه تزیینات به کار رفته در نشان‌های قرآنی ارتباط مستقیمی با متن قرآنی داشته است، همچنین قالب اجرایی تزیینات در نشان‌های قرآنی در ادوار مختلف یکنواخت نبوده و منوط به متغیرهایی، دچار تغییراتی شده است.

فهرست منابع

- قرآن مجید، انتشارات مؤسسه الهادی قم.
اتینگهاوزن، ریچارد؛ پارشاطر، احسان (۱۳۷۹)، *اوج‌های درخشان هنر ایران*، ترجمه هرمز عبدالمهی و روین پاکباز، تهران: آگه.
بلر، شیلا، (۱۳۹۶)، *خوشنویسی اسلامی*، ترجمه ولی الله کاووسی، تهران: فرهنگستان هنر.
خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۷)، *دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی*، جلد دوم، چاپ اول، تهران: دوستان و ناهید.
دروش، فرانسوا، (۱۳۹۵)، *دستنامه نسخه‌شناسی نسخه‌های به خط عربی*، سید محمد حسین مرعشی، تهران: سمت.
ماچیانی، حسینعلی (۱۳۹۱)، *آموزش طرح و تذهیب*، چاپ هفتم، تهران: یساولی.
مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲)، *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

- URL1. https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1492
URL2. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/454663/>
URL3. https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1500/
URL4. [https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.559 page/872/mode/2up6m](https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.559%20page/872/mode/2up6m)
URL5. https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1500/
URL6. https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1431/1/LOG_0000/
URL7. [https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.555 page/174/mode/2up](https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.555%20page/174/mode/2up)
URL8. [https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.559 page/872/mode/2up](https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.559%20page/872/mode/2up)
URL9. [https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.563 page/1108/mode/2up](https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.563%20page/1108/mode/2up)

به شکل گل‌های تکامل یافته چندپر به عنوان یک شکل ثابت -تغییرات در شکل و نقوش داخل دایره زرین- در اکثر قرآن‌ها به کار رفته است. برخی علایم و نشان‌ها هم‌زمان در دو موضع -متن و حاشیه- ترسیم می‌شد، با روند سیر صعودی تزیینات در نشان‌های قرآنی، مواضع آنها نیز تغییر یافت؛ و در یک موضع مشخص، به‌طور ثابت جای گرفت. اما از نظر کاربرد هیچ تغییری در این تقسیمات رخ نمود و تنها تغییرات در مواضع و قالب اجرایی آنها بود. نشان‌های پنج و ده آیات جزو تقسیمات قرآنی هستند که به مرور تغییر موضع دادند؛ این علایم در ابتدا داخل متن و در پایان آیات پنج و ده قرار گرفتند، کمی بعدتر -سده‌های سوم و چهارم- هم‌زمان در دو موضع؛ داخل متن و حاشیه در دو قالب متفاوت ترسیم شدند؛ و در نهایت این دو نشان از سده هفتم به بعد به‌طور کامل و برای همیشه به حاشیه کشیده شد. این دو نشان در سه قالب (تصویری-تزیینی) و (حروف اختصاری) و ترکیب تصویری-تزیینی و حروف یا کلمه نوع نشان اجرا می‌شدند. قالب تزیینی این دو نشان به شمس و ترنج‌های بادامی و شجره‌ای پوشیده از نقوش اسلیمی و ختایی اجرا شده و نوع نشان در برخی مصاحف به زر یا سفیدآب در مرکز تصاویر تزیینی با خطی متفاوت از متن کتابت می‌شده است. به نظر می‌رسد این قالب اجرایی در دوره ایلخانی و تیموری به بعد به شکل یک الگوی واحد برای این دو نشان درآمده. تزیینات نشان‌های قرآنی در دوره ایلخانی و تیموری نسبت به سده‌های نخست کاملاً متفاوت ترسیم شده؛ به طوری که می‌توان گفت با اصالت‌ترین و مستحکم‌ترین تزیینات نشان‌های قرآنی از دوره ایلخانی به بعد شکل گرفته؛ در دوره ایلخانی تزیینات به لحاظ طرح هندسی و رنگ‌آمیزی چشمگیر شد؛ استفاده از انواع نقوش اسلیمی (اسلیمی توپر و توخالی)، و نقوش ختایی، و شکل‌های تزیینی شمس و ترنج‌های بادامی در نشان‌ها نقش پررنگی داشتند. در دوره تیموری طرح‌های تزیینی به‌ویژه ترنج‌های مختلف‌الشکل در داخل متن و حاشیه با ظرافت و جزییات دلنواز ادامه یافته ضمن اینکه در کنار این نقوش از رنگ‌های لاجورد، طلا، زنگار، شنگرف، مشکی و سفید در این نشان‌ها استفاده شده؛ رنگ غالب در آنها رنگ لاجورد است که یکی از مشخصه‌های تزیینی در

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی